

УДК 908(477.52):929

*Л. А. Покидченко, заступник директора
Державного архіву Сумської області,
заслужений працівник культури України*

ДОКУМЕНТИ З ІСТОРІЇ РОДИНИ ХАРИТОНЕНКІВ У ДЕРЖАВНОМУ АРХІВІ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Серед видатних особистостей, якими багата наша земля, родина Харитоненків посідає особливе місце. Як сталося, що представники селянської родини стали бажаними серед графів і князів? З Сумщиною пов'язані чотири покоління Харитоненків. Прийшов час підготувати ґрунтовну монографію, в якій дослідити їх діяльність та дати відповідь, яким чином родина Харитоненків вкладала величезні кошти в благодійність, нові проекти і мала прибутки. Це стало б посібником для сучасних підприємців.

Зараз багато говорять про кластери, індустріальні парки, а в Харитоненків вони були запроваджені. Економія – плантація – завод – станція – торговий дім. Підприємство закритого циклу: відходи йшли на відгодівлю худоби, гній – добрива на поля. Розумів значення кадрів: лише освічені люди могли працювати на виробництві. Тому давав кошти на реальне училище, університет, на дитячий притулок.

Значний вклад в дослідження історії родини Харитоненків внесли працівники Державного архіву Сумської області:

- Історія дослідження встановлення пам'ятника І. Г. Харитоненку вперше була здійснена Л. А. Покидченко на початку 1991 року¹. До архіву в червні 1991 року завітала мистецтвознавець з Англії, дружина міністра радника англійського посольства, Кетлін Маррелл, і ми познайомили її з Г. Т. Петровим та М. М. Чугаєм. На жаль, у книзі “Сумщина в іменах” вказана неправильна дата відродження пам'ятника роботи скульптора Анатолія Івченка – 1997 рік, а не 23 червня 1996 р.;
- Саме в Державному архіві Сумської області в 1994 році головним спеціалістом Нінель Володимирівною Книш було знайдено в метричній книзі Архангело-Михайлівської церкви слободи Нижня Сироватка Сумського повіту актовий запис, згідно з яким встановлено, що народився Іван 25 вересня, охрещений 26 вересня 1822 року, хрещеними були обиватель слободи Іван Федорович Клименко та дружина протоієрея Покровської церкви сл. Н. Сироватка Пелагея Степанівна Томашевська²;

- Перший родовід був складений провідним спеціалістом архіву Олександром Миколайовичем Козловим³.

Зупинюсь на групах документів, що зберігаються в Державному архіві Сумської області.

1. Ф-835. Головна контора торгового дому “Харитоненко з сном”, м. Суми Харківської губернії, 1868–1922 рр. Всього 189 справ, із них 175 справ за 1868–1919 рр. про діяльність Головної контори, 8 справ за 1914–1917 роки – відносяться до діяльності Московської, Томської, Харківської, Владивостоцької контор Харитоненка, 6 справ за 1922 р. – про діяльність Стрілківської економії і цукрового заводу. Знаходилась в Сумах на Троїцькій вулиці, поряд стояв будинок, в якому проживала вся родина. Цукор постачався на ринки Росії, Туреччини, Персії⁴.

Збереглося листування, зокрема про виховання сина Павла. В листі за 30 квітня 1870 року один з курських партнерів Івана Герасимовича пише про участь у торговельних операціях “наслідника Павла Івановича”. В одному з листів, надісланих під час перебування Павла в Москві, батько радить йому та своїм компаньйонам, “чтобы они не очень-то раскутились в Москве, а пусть пойдут в Кремль Богу помолются”⁵. Цікаві матеріали про благочинність – “Благотворительные расходы” за 1899–1912 роки: кошти на пенсії, “пособие служащим на воспитание детей”, “пособие и отпуска учителей и на школу”, “пособие и отпуска духовенства и церкви”, “пособие бедным”, “разные расходы”⁶.

2. Фонди заводів і маєтків родини Харитоненків – бухгалтерські книги, відомості про хід робіт, баланси, звіти, акти ревізій, списки робітників, описи майна, технічні відомості про виробництво:

2.1. Цукрові заводи, всього – 250 справ:

1. Ф-10. Павлівський рафінадний завод, м. Суми Харківської губернії, 1870–1918 рр.
2. Ф-11. Вирівський цукровий завод, с. Миколаївка Сумського повіту Харківської губернії, 1885–1917 рр.
3. Ф-12. Стрілківський цукровий завод, хут. Стрілківка Угроїдської волості Охтирського повіту Харківської губернії, 1907–1914 рр.
4. Ф-13. Сумсько-Степанівський цукровий завод, с. Степанівка Сумського повіту Харківської губернії, 1898–1903 рр.
5. Ф-14. Грязнянський цукровий завод спадкоємців К. Ф. Вейс, який орендували Харитоненки, с. Грязне Охтирського повіту, 1916–1919 рр.
6. Ф-15 Кияницький цукровий завод, с. Кияниця Сумського повіту Харківської губернії, 1868–1918 рр.

7. Ф-16. Гребениківський цукровий завод графа Толстого, який орендували Харитоненки, с. Гребениківка Сумського повіту Харківської губернії, 1916–1919 рр.
8. Ф-18. Великобобрицький цукровий завод акціонерного товариства і Гребениківського заводів, який орендували Харитоненки, 1915–1917 рр.
9. Ф-35. Пархомівський цукровий завод, с. Пархомівка Богодухівського повіту Харківської губернії, 1879–1917 рр.
10. Ф-37. Червоноярузький цукровий завод, с. Червона Яруга Грайворонського повіту Курської губернії, 1874–1918 рр.
11. Ф-43. Андріївський цукровий завод, с. Андріївка Сумського повіту Харківської губернії, 1873–1879 рр.
12. Ф-45. Рогізнянський цукровий завод, с. Рогізне Сумського повіту Харківської губернії, 1869–1875 рр.
13. Ф-50. Янківський цукровий завод, с. Янківка Охтирського повіту Харківської губернії, 1901–1915 рр.
14. Ф-51. Циглерівський цукровий завод, с. Шляхівка Костянтинівського повіту Полтавської губернії, 1899–1917 рр.
15. Ф-55. Наталівський цукровий завод, с. Наталівка Богодухівського повіту Харківської губернії, 1885–1914 рр.
16. Ф-220. Угроїдський цукровий завод, с. Угроїди Охтирського повіту Харківської губернії, 1894–1917 рр.
17. Ф-350. Оленівський цукровий завод, с. Парафіївка Борзенського повіту Чернігівської губернії, 1915–1916 рр.
18. Ф-368. Ржавський цукровий завод, який орендували Харитоненки, с. Ржава Львівського повіту Курської губернії, 1901–1911 рр.

2.2. Маєтки та економії, всього – 226 справ:

1. Ф-25. Угроїдський маєток, с. Угроїди Охтирського повіту Харківської губернії, 1895–1917 рр.
2. Ф-31. Ржавський маєток, с. Ржава Львівського повіту Курської губернії, 1892–1909 рр.
3. Ф-32. Парафіївський маєток, с. Парафіївка Борзенського повіту Чернігівської губернії, 1915–1916 рр.
4. Ф-36. Пархомівський маєток, с. Пархомівка Богодухівського повіту Харківської губернії, 1884–1914 рр.
5. Ф-38. Червоноярузький маєток, с. Червона Яруга Грайворонського повіту Курської губернії, 1873–1914 рр.
6. Ф-41. Контора Олексіївської економії, с. Олексіївка Богодухівського повіту Харківської губернії, 1888–1894 рр.

7. Ф-42. Ільківська економія Червоноярузького маєтку, с. Ільок Грайворонського повіту Курської губернії, 1887–1888 рр.
8. Ф-47. Дубинівська економія Червоноярузького маєтку, хутір Дубина Грайворонського повіту Курської губернії, 1895–1896 рр.
9. Ф-52. Циглерівський маєток, с. Шляхівка Костянтинівського повіту Полтавської губернії, 1904–1915 рр.
10. Ф-53. Наталівський маєток, с. Наталівка Богодухівського повіту Харківської губернії, 1882–1914 рр.
11. Ф-208. Карасівський маєток поміщиці Є. А. Хрущової, який орендували Харитоненки, с. Карасівка Харківського повіту Харківської губернії, 1911–1915 рр.
12. Ф-210. Вихрівський маєток, хутір Вихрів Обоянського повіту Курської губернії, 1903–1904 рр.
13. Ф-211. Миколаївсько-Улянівський маєток, хутір Олександрівський Улянівської волості Сумського повіту Харківської губернії, 1884–1918 рр.;
14. Ф-212. Корчаківська економія, с. Корчаківка Сумського повіту Харківської губернії, 1879–1885 рр.
15. Ф-349. Червоноярузька економія, с. Червона Яруга Грайворонського повіту Курської губернії, 1872–1899 рр.
16. Ф-352. Контора Янківського маєтку, с. Янківка Охтирського повіту Харківської губернії, 1870–1918 рр.
17. Ф-364. Зрубанська економія графині Апраксіної М. Д., яку орендували Харитоненки, хутір Зрубаний Великобобрицької волості Сумського повіту Харківської губернії, 1916–1917 рр.
18. Ф-365. Міхельпільська економія, с. Міхельпіль Тімського повіту Курської губернії (поблизу залізничної станції Сонцеве), 1893 р.
19. Ф-367. Миколаївська економія, с. Миколаївка-Вирівська Сумського повіту Харківської губернії, 1888–1914 рр.
20. Ф-372. Великобобрицький і Гребениківський маєток графині Апраксіної М. Д., які орендували Харитоненки, с. Великий Бобрик Сумського повіту Харківської губернії, 1915–1919 рр.
21. Ф-373. Гребениківська економія графа Толстого М. М., яку орендували Харитоненки, с. Гребениківка Сумського повіту Харківської губернії, 1916–1917 рр.
22. Ф-401. Степанівський маєток, с. Степанівка Сумського повіту Харківської губернії, 1899–1914 рр.
23. Ф-402. Угроїдська економія, с. Угроїди Охтирського повіту Харківської губернії, 1895–1900 рр.
24. Ф-465. Ржавська економія, яку орендували Харитоненки, с. Ржава Львівського повіту Курської губернії, 1892–1909 рр.

25. Ф-667. Стрільківський маєток, хутір Стрільки Угроїдської волості Охтирського повіту Харківської губернії, 1918–1919 рр.
26. Ф-1105. Верескунівська економія, с. Верескуни Борзенського повіту Чернігівської губернії, 1824, 1869–1870 рр.

3. Ф-218. Сумське окружне акцизне товариство з акцизу на цукор, м. Суми Харківської губернії, 1878–1919 рр. Прохання П. І. Харитоненка про надання свідоцтв на реалізацію цукру в Персії, Китаї, Туреччині, Фінляндії, відомості про виробництво цукру.

4. Ф-9. Бельгійське анонімне акціонерне товариство сумських машинобудівних заводів, м. Суми Харківської губернії, 1900–1917 рр.

Головний акціонер П. І. Харитоненко (12,35 %) – протоколи зборів, облікові книги, замовлення.

5. Органи міського, земського та станового самоврядування

5.1. Ф-767. Сумський міський магістрат, м. Суми Харківської губернії

Матеріали про майно та належність до відповідного стану. У травні 1848 р. син купця І. Г. Харитоненко придбав у селянина Степана Руденка “дворовое место, с имеющеюся на нем деревянною постройкою, состоящею в городе Сумах в Преображенском приходе”, в листопаді 1849 р. – у Федора Іванова – “двор в городе Сумах в Воскресенском приходе”. Саме на Воскресенській вулиці і оселився 3-ї гільдії купець І. Г. Харитоненко⁷. Є відомості про Герасима Омеляновича Харитоненка – волосного голову сл. Нижня Сироватка, згодом – купця 3-ї гільдії⁸.

5.2. Ф-1. Сумська міська управа, м. Суми Харківської губернії

Матеріали про благодійну діяльність Харитоненків: про виділення П. І. Харитоненком грошей на утримання міського приходського училища, 1895 р.; про учбові заклади, що утримувались на кошти П. І. Харитоненка; Тимчасові правила дитячої лікарні св. Зінаїди в м. Суми, збудованої на гроші П. І. Харитоненка, 24 грудня 1898 р.; про виділення П. І. Харитоненком грошей для організації в Сумах кадетського корпусу, 6 вересня 1899 р.⁹

Матеріали про участь у діяльності Сумської міської думи: список гласних на 1914–1917 рр., найбільшу кількість голосів набрав П. І. Харитоненко (235 – за, 26 – проти, тобто 90 %) ¹⁰.

5.3. Ф-2. Сумська повітова земська управа, м. Суми Харківської губернії

Матеріали про майновий стан – окладні книги нерухомого майна м. Суми за 1905–1917 рр., в яких вказано майно, адреси будинків родини Харитоненків¹¹.

5.4. Ф-354. Сумська міська дума, м. Суми Харківської губернії

Матеріали про будівництво в м. Суми бруківки на кошти І. Г. Харитоненка, 15 січня 1886 р.¹²; матеріали про відзначення діяльності родини Харитоненків: про встановлення пам’ятника І. Г. Харитоненку в м. Суми, 1894–1899 рр.; лист Харківського губернатора про присвоєння П. І. Харитоненку звання почесного громадянина м. Суми та подяка П. І. Харитоненка Сумському міському голові за присвоєння звання, серпень 1899 р.¹³

6. Ф-1197. Жіноче училище при Сумському дитячому притулку ім. Н. М. Харитоненко, м. Суми Харківської губернії – 1 справа, 1914 р. – Звіт про роботу.

7. Ф-363. Дитяча лікарня Сумської міської управи, м. Суми Харківської губернії – 3 справи, 1896–1908 рр. Відкрита на кошти родини Харитоненків у 1891 р., штатні розписи, медичні, господарські та фінансові звіти.

8. Метричні книги церков:

8.1. Ф-387 Архангело-Михайлівська церква сл. Нижняя Сироватка Сумського повіту

Матеріали до родоводу Харитоненків.

8.2. Ф-151 Воскресенська церква м. Суми Сумського повіту

Свідоцтво купцю І. Г. Харитоненку за квітень 1852 року в тому, “что он вдов по первому браку..., ко вступлению в брак с засватанной им невестой, купеческой дочерью Наталией Лещинской... препятствий не оказалось”, клятва наречених Н. Лещинської та І. Харитоненка перед весіллям¹⁴.

8.3. Ф-744, оп. 5, спр. 12. Троїцька церква м. Суми Сумського повіту Харківської губернії

Актівий запис про смерть 30 листопада 1891 року “города Сум действительного статского советника Ивана Герасимовича Харитоненко от старости” та поховання на міському кладовищі; актівий запис про смерть 13 червня 1914 року “тайного советника Павла Ивановича Харитоненко” в с. Наталівка Богодухівського повіту Харківської губернії та поховання на Петро-Павлівському кладовищі¹⁵.

9. Ф-2362. Колекція документів з історії Сумщини

Відомості про відзнаки продукції: на всеросійських і всесвітніх виставках в Санкт-Петербурзі (1870) – срібна медаль, Відні (1873) – медаль “преуспения”, Філадельфії (1876) – медаль І класу, Парижі (1878) – золота медаль, Москві (1882) – зображення Державного герба, Ніцці (1884) – почесний диплом, Антверпені (1885) – золота медаль, Нижньому Новгороді (1896) – повторення зображення Державного герба¹⁶.

Грамота імператора Миколи II про жалування П. І. Харитоненку дворянства “с распространением прав на детей” з описанням герба,

щита, девізу “Трудом возвышаюсь”, 18 квітня 1899 р. В архіві зберігається копія, завірена московським нотаріусом М. М. Торсуєвим 21 квітня 1901 р.¹⁷

10. Друковані видання:

10.1. Циркуляри по Харківському учбовому округу

Матеріали про благодійність у галузі освіти, піклування про підготовку кадрів: у 1885 р. І. Г. Харитоненко збудував триповерховий будинок в м. Харкові вартістю 50 000 крб. і подарував його Харківському університету. 12 серпня 1885 р. урядом були затверджені при університеті 18 стипендій імені І. Г. Харитоненка, одна – імені імператора Олександра II і одна – імені імператора Олександра III по 300 крб. кожна. Стипендії його імені існували також у Сумському реальному училищі, в чоловічій Олександрівській та жіночій гімназіях;

Положення про стипендію імені почесного громадянина міста Сум дійсного статського радника І. Г. Харитоненка при Сумському реальному училищі, 6 грудня 1893 р. 4. “Стипендия назначается ученикам из крестьян Сумского уезда слободы Нижней Сыроватки, а за неимением таковых, из обывателей г. Сум без различия сословий, но непременно православного вероисповедания... 8. Стипендиат, окончивший курс в реальном училище и поступивший в том же году для дальнейшего образования в Харьковский или другой русский технологический институт, сохраняет право на стипендию в течение 5 лет пребывания в институте...”¹⁸

10.2. Журнал “Вера и разум”, – 1902. – № 14. – Липень, кн. 2. – С. 97

Харитоненко І. Г. ніколи не соромився свого походження. В своєму виступі під час обіду на честь приїзду до Сум архієпископа Амвросія в грудні 1882 р. сказав: “Ваше Преосвященство, Вы пришли из Велikorоссии, а мы – малороссы, у нас сложился какой-то особый характер, вследствие особых условий жизни Малороссии, а потому будьте к нам снисходительны и терпеливы, если мы по своей натуре что-нибудь лишнее или некстати скажем”.

10.3. Газети:

“Южный край” (Харків), 1891, 7 грудня – про смерть та поховання І. Г. Харитоненка; 1899, 2 жовтня – про відкриття пам’ятника І. Г. Харитоненку;

“Харьковские губернские ведомости”, 1899, 2 жовтня – про відкриття пам’ятника І. Г. Харитоненку;

“Сумской вестник”, 1914, 16 червня, № 134 – екстрений випуск, присвячений смерті П. І. Харитоненка. “Умер Павел Иванович, но тысячи добрых дел, сделанных им, никогда не умрут, и с благодарной памятью передадутся от поколения к поколению. Он в сердцах людей

памятник воздвиг себе нерукотворный”. Було запропоновано відкрити підписку на спорудження Народного Дому імені родини Харитоненків – “ничто не могло бы быть более достойно имени Павла Ивановича Харитоненко, ничто не соответствовало бы так благородному желанию идти на помощь просвещению народа... Это будет лучший и достойнейший памятник лучшего гражданина города Сумы”.

У січні 2013 року виповнюється 160 років від дня народження П. І. Харитоненка. Хотілося, щоб до цієї дати було підготовлено ґрунтовну працю по феномену Харитоненків.

Список літератури

1. Покидченко Л. А. Засекречений Опескушин // Панорама Сумщини. – 1991. – 14 березня. Архивные документи об истории памятника И. Г. Харитоненко в Сумах // Матеріали другої Сумської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції. Ч. 1. Історія / СДПІ ім. А. С. Макаренка. – Суми, 1994. – С. 54–58.
2. Державний архів Сумської області (далі – ДАСО), Ф. 387, оп. 1, спр. 1, арк. 47 зв.
3. Козлов О. М. Родовід Харитоненків // П’ята наукова геральдична конференція : Збірник тез, повідомлень та доповідей / Укр. геральдичне т-во та ін. – Львів, 1995. – С. 35–37; Былая слава (родословная Харитоненко) // Козлов О. Родоводи Антоновичів, Мосцепанових, Нарановичів, Огієвських, Терещенків, Харитоненків. – Суми, 2006. – С. 27–40.
4. ДАСО, Ф. 235, оп. 1, спр. 93, арк. 1–38
5. ДАСО, Ф. 235, оп. 1, спр.5 , арк. 43, 62
6. ДАСО, Ф. 235, оп. 1, спр.59 , арк. 5 зв.
7. ДАСО, Ф. 767, оп. 1, спр. 17, арк. 288-289, 762, 969
8. ДАСО, Ф. 767, оп. 1, спр. 18, арк. 576–577 зв.
9. ДАСО, Ф. 1, оп. 1, спр. 19, арк.1 зв., спр. 37, арк. 97, спр. 41, арк. 20–21, спр. 55, арк. 1–4
10. ДАСО, Ф. 1, оп. 2, спр. 18, арк.116, 187
11. ДАСО, Ф. 2, оп. 1, спр. 10 а, 34 а
12. ДАСО, Ф. 354, оп. 1, спр. 9, арк.19
13. ДАСО, Ф. 354, оп. 1, спр. 12, арк. 75, спр. 19, арк. 19–20, спр. 23, арк. 15, 17
14. ДАСО, Ф. 151, оп. 1, спр. 2, арк. 188, 189, 192.
15. ДАСО, Ф. 744, оп.5 , спр. 12, арк. 58, спр. 28, арк. 77, 79.
16. ДАСО, ф.Р. 2362, оп. 1 , спр. 5 , арк. 10
17. ДАСО, ф.Р. 2362, оп. 1 , спр. 4 , арк. 2–3
18. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. – 1885. – № 10. – С. 3; 1894. – № 1. – С. 8–10.